

УДК 911.3

Бойко І.Д.

ВИЗНАЧЕННЯ ТА ПОРІВНЯННЯ РЕГІОНІВ УКРАЇНИ, ПЕРСПЕКТИВНИХ ДЛЯ РОЗВИТКУ СПА ТУРИЗМУ

Проаналізовано тенденції розвитку поліфункціональних закладів лікувально-оздоровчого туризму нового типу – спа. Виявлено перспективні регіони України. Визначено спектр пропозицій спа-готелів, частково охарактеризовано попит на оздоровчі послуги. Окреслено перспективи розбудови мережі спа-готелів провідних курортних областей.

Проанализированы тенденции развития полифункциональных предприятий лечебно-оздоровительного типа нового поколения – спа. Выявлены перспективные регионы Украины. Определен спектр предложений спа-отелей, частично охарактеризован спрос на оздоровительные услуги. Начертаны перспективы расширения сети спа-отелей ведущих курортных областей

The analysis of tendencies of further development of the polyfunctional institutions for health-improving tourism of the new type, i.e. SPA, has been made. The regions of Ukraine with prospects for such development have been detected. For the said regions, the analysis has been made to estimate the facilities offered by the hotels as well as the partial demand for such services. The prospects of development of the SPA-hotels in the leading resort regions have been defined.

Постановка проблеми. В Україні, як і в усьому світі, підвищується популярність спа (spa). Зростання уваги до цього напрямку «подорожей за здоров'ям» зумовлена кількома обставинами.

З одного боку, профілактика взагалі та на етапі санаторно-курортного лікування, є одним з важливих напрямків вдосконалення системи охорони здоров'я в Україні. Сьогодні можливість збереження здоров'я практично здорової людини, яка передбачає, в тому числі, впровадження новітніх технологій, доповнених спа-програмами, дозволяє змінити ментальність, сформувані у населення прагнення до досягнення

гармонійного стану, що характеризується фізичним, моральним та соціальним благополуччям.

З іншого – запровадження спа технологій чи окремих послуг при закладах розміщення – це стимулятор економічного розвитку підприємства, джерело додаткового доходу, оскільки саме ці послуги в санаторно-курортних закладах не входять до основного пакету і надаються за бажанням клієнта за окрему плату. Однак, це не стосується тих закладів, що зорієнтовані на оздоровлення клієнтів з низькими доходами та доволі обмеженою купівельною здатністю, в тому числі тих, хто оздоровлюється за бюджетні кошти.

Переважаю, заклади розміщення зі спа-зоною (санаторно-курортного чи готельного типів) розраховані на клієнтів з високими доходами. Значна частина пропозиції на світових ринках також розрахована на людей з великими статками, однак на відміну від України більшість відвідувачів світових спа-курортів становлять середній клас, тоді як особи з низьким рівнем доходів взагалі не є цільовою аудиторією спа [18].

Аналіз публікацій та останніх досліджень. Спа – термін, що широко використовується на Заході і все частіше в Україні, який визначається як :

а) назва курортного містечка Спа (Бельгія, провінція Льеж), широковідомого своїми мінеральними водами (*альтернативна версія про те, що даний термін є латинською аббревіатурою слів «sanitas per (pro) aquat» (лікування через воду) є малоімовірною, оскільки подібні скорочення не властиві латинській мові*). Також *spar*sa – латинське слово, яке можна перекласти як фонтануючий та виливаючий [19].

б) мінеральне джерело, водний курорт, оздоровчий центр, гідромасажний басейн [25].

в) природний курорт із максимальними можливостями оздоровлення та відновлення. Призначений для тих, хто відчуває недугу та для здорових людей. Основна мета будь-якого спа – боротьба зі втомою та стресами [20].

г) комплекс фізіопрофілактичних процедур, в яких використовують природні лікувальні ресурси у поєднанні з психотерапевтичними методами, в умовах підвищеного комфорту пацієнта. У спа-процедурах, разом з природними лікувальними чинниками, застосовують також т.з. спа-засоби, що мають доволі часто вельми екзотичний генезис [27].

Серед українських дослідників у галузі туризму питання наукового вивчення рекреаційного потенціалу СПА-курортів практично не розроблене. Окремі публікації зустрічаємо у М. Рутинського, Львівський національний університет [21, 22].

Однак, тема спа, як перспективного комерційного напрямку, активно обговорюється на форумах і конференціях фахівців галузі. Зокрема, 23 травня 2011 року в рамках проведення у Києві II Міжнародної конференції «SPA in Ukraine'11» були присутні та доповідали власники, директори, управляючі, менеджери й спеціалісти зі спа-центрів, спа-готелів і компаній, чия діяльність безпосередньо пов'язана зі спа [9]. Проте, їх

доповіді (як і результати маркетингових досліджень спа-індустрії в Україні, проведених Українською СПА Асоціацією) відсутні в Мережі, або пропонуються до ознайомлення на певних умовах.

Окремо слід згадати маркетингове дослідження «Вивчення потенційних ринків для спа-лікувального туристичного сектору Криму». Його було підготовлено в рамках Проекту «Локальні інвестиції та національна конкурентоспроможність», що впроваджується консорціумом на чолі з компанією Chemonics International [18].

За кордоном протягом останніх десятиріч теорія спа активно висвітлюється у публікаціях європейських та американських учених з медичної курортології та фізіотерапії, теоретичної географії, рекреації та туризму; результати глобальних і локальних маркетингових досліджень та фахові публікації є у відкритому доступі в мережі Інтернет [1 – 4, 6, 10 – 17].

Постановка завдання. Українська спа-галузь знаходиться на зародковому етапі, на відміну від інших країн; вона меншою мірою впорядкована (організована) та ще недостатньо визнається як важливий економічний актив для країни.

В цей час у багатьох країнах світу спа-сектор динамічно зростає, отримуючи суттєву урядову та недержавну підтримку (профільні об'єднання та асоціації [7]). Галузь стрімко розвивається, впроваджуючи різноманітні системи акредитації та рейтинги, якими користуються споживачі.

Незаперечним є існування тут доволі жорсткого конкурентного змагання навіть за внутрішнього туриста. Базова подібність та широкі можливості для порівнянь не створюють значної конкуренції між самими спа-послугами та спа-продуктами. Тому в конкурентній боротьбі велику роль відіграють такі фактори як культура, атракції та інші історичні та особливості місцевості [18]. Саме вони здатні диференціювати окремий спа-напрямок від інших спа. Разом з цим незаперечні переваги отримують спа, які окрім типового набору послуг, пропонують унікальний (національний) досвід.

Тому з цим одним із важливих завдань на сьогодні є виявлення регіонів та закладів, які забезпечують динамічний розвиток вітчизняного спа-оздоровчого туризму, як перспективного і конкурентоздатного виду, а також створення відповідних умов для функціонування закладів даного типу (рекламне забезпечення, інформаційна підтримка, навчання, обмін досвідом тощо).

Виклад основного матеріалу. З точки зору пропозиції на практиці дуже важко розмежувати оздоровчий/велнес/спа та лікувальний туризм, оскільки обидва напрямки можуть поєднуватися в межах одного закладу і досягатися одними і тими ж засобами.

У зв'язку з цим, видається логічним розпочати з класифікації спа. Різні державні та недержавні організації, професійні об'єднання пропонують свої класифікації СПА-закладів. Найбільш повну розбивку на

категорії спа запропонував європейський центр вивчення й пропаганди курортів і водних джерел ISPA Europe – <http://www.euroispa.org/>.

Деякі фахівці використовують дещо спрощену її модифікацію – більш зрозумілу й дохідливу [8]. А саме:

- DAYSPA (спа «одного дня», які можна відвідувати в будь-який зручний час, обираючи необхідні процедури чи методики оздоровлення / покращення зовнішнього вигляду);
- MEDISPA (спа-центри із професійним медичним ухилом, що включають клініки й лікарні);
- SPA-готелі (заклади розміщення, розташовані на відомих курортах, укомплектовані та облаштовані для надання курсу необхідних процедур).

Інші варіанти спа, по суті, є лише комбінаціями цих трьох. Дуже часто, особливо в Європі, всі три варіанти спа сполучаються в одному місці.

На сьогоднішній день спа-процедури в Україні проводяться в санаторно-курортних установах, оздоровчих і медичних центрах, салонах краси, фітнес-центрах, що знаходяться на курортах чи поза ними. Їх офіційної класифікації допоки не існує. Однак, згідно з інформацією, вміщеною на сайті www.sankurort.com.ua, практичний поділ спа в Україні наступний: *спа-курорт, спа у лікувально-оздоровчій місцевості передмістя, міське спа, готельне спа, кабінет СПА* [27].

Українська СПА Асоціація – <http://www.spaua.org/> та Всеукраїнський Союз Професіоналів СПА, готелів та Wellness-курортів України – <http://soyuz-spa.com.ua/ru/glavnaja.html> – професійні національні спа-асоціації в Україні, – не пропонують власних класифікацій. Але на їх сайтах вміщено анотації маркетингових досліджень, які дають підстави стверджувати, що найбільш поширеним, ментально прийнятним та достатньо перспективним типом спа закладів в Україні є *спа-готелі*.

Спа-готель – це, у якому за допомогою мінеральних вод, термальних джерел, мінеральних солей, лікувальних грязей, водоростей, а також різноманітних масажів, масок, скрабів, пілінгів, упорядковують тіла і душі добре забезпечених людей [26].

У кожному готелі, що має у складі своєї назви «спа», обов'язково мають бути наступні пропозиції:

- гідромасажна ванна чи басейн;
- сауна або лазня (російська, турецька, римська) тощо;
- косметологія обличчя та тіла, в якій використовують солі, грязі, водорості або професійну лікувальну косметику, виготовлену на їх основі;
- масажний кабінет та професійні масажисти;
- тренажерний зал;
- кваліфікований персонал;
- продуманий та грамотно структурований інтер'єр.

Паралельно з водними та релакс-процедурами на спа-курортах і в центрах пропонуються процедури, що мають чітко виражене медичне забарвлення. При багатьох спа-готелях працюють лікарі чи цілі медичні центри. За їх призначенням можна вирішити проблеми зайвої ваги,

естетичних недоліків обличчя та тіла, подолати нервові розлади та хронічну втому.

Грунтовний перелік spa-процедур поліфункціонального spa-готелю подається у статті М. Рутинського [22].

Різноманітні блюда (в т.ч. – здорового харчування) часто пропонуються кількома ресторанами чи барами.

У кожному spa-готелі також є певний елемент, що вигідно відрізняє його від інших – особливості навколишніх ландшафтів, стиль будівлі чи комплексу будівель, інтер'єр, ексклюзивні послуги, spa-меню тощо.

Оскільки ні офіційної класифікації, ні офіційної статистики щодо пропозицій лікувально-оздоровчого туризму в spa секторі України не має, тому, визначаючи перспективні для розвитку напрями регіони, ми брали до уваги, насамперед, інформацію рекламного характеру, розміщену в мережі Інтернет (таблиця 1). Через призму реклами цих готелів та готельних комплексів, які часто позиціонуються як spa курорти, можна прослідкувати певну спільність з європейськими та світовими тенденціями, оскільки там курорт, як правило – заклад, тоді як в Україні – територія чи населений пункт, що визначено законом «Про курорти».

Таблиця 1

СПА-готельні комплекси (курорти) України

№	Назва	Місце розташування	Сайт
1	Respect Hall Resort & SPA	АР Крим, м. Ялта, с-ще Кореїз, вул. Севастопольське шосе, 45	http://www.respecthotel.com
2	Курортно-рекреаційний компл. «Мигдалевий гай»	АР Крим, м. Алушта, вул. Набережна, 4а	http://www.mindal.com.ua/hotel/
3	Palmira Palace Resort&SPA 4*	АР Крим, Ялта, Алупкінське шосе, 12а	http://www.palmirapalace.com/
4	Wellness SPA готель "More"	АР Крим, м. Алушта, вул. Набережна, 25	http://more-ua.com/
5	Готель «Геліопарк Сосновий гай»	АР Крим, с-ще Гаспра	http://www.heliopark.ru/
6	Еко-готель «Красотель-Левант»	АР Крим, м.Ялта	http://www.krasotel.ru/
7	SPA- готель «Пори року»	АР Крим, м. м. Ялта, вул. Руданського, 23	http://www.hotel-seasons.com.ua/
8	Курортний готель «1001 nights Resort&Spa»	АР Крим, Ялта, смт Кореїз, Алупкінське шосе, 2	http://www.1001nights.crimea.com/
9	SPA-готель Royal Park Hotel & SPA Resorts	АР Крим, Ялта, с-ще. Нікіта, Нікітський ботанічний сад	http://www.royalparkhotel.in.ua/
10	Курортний комплекс «Palace Del Mar» 5*	м. Одеса, провулок Хрустальний, 1	http://pdm.com.ua/ru/
11	Оздоровчий комплекс «Чабанка»	смт. Чорноморське, Комінтернівський район, Одеська обл.	http://www.chabanka.od.ua/

12	Luxury Wellness SPA Resort «MARISTELLA CLUB» 5*	м. Одеса, Ванний провулок, 3	http://www.maristella-club.com/
14	Rixos-Прикарпаття 4*	Львівська область, м. Трускавець, вул. Городище, 8	http://rixos.com.ua/
15	Вілла «Хижина SPA»	Львівська обл., м. Трускавець, вул. Бориславська, 29а	http://www.higinaspa.com.ua/hotel/
16	СПА готель «П'ятий океан»	82200, Львівська обл., м. Трускавець, вул. Д. Галицького, 2	http://www.truskawets.com/pyatyiokeanua.html
17	Готельний комплекс «Три сини та донька»	Львівська обл., м. Борислав, смт. Східниця, вул. Зарічна, 3-б.	http://www.trysyny.com.ua
18	Етно-велнес готель «Унгварський»	Закарпатська обл., м. Ужгород, вул. Електрозаводська, 2	http://www.ungvarskiy-hotel.com.ua
19	Туристичний комплекс «Воєводино»	Закарпатська обл., Перечинський р-н, с. Турья Пасіка, урочище Воєводино	http://voevodyno.com
20	Гірськолижний та SPA-курорт «Буковель»	Івано-Франківська обл, Яремчанський район, с. Поляниця	http://www.bukovel.com/health
21	Санаторно-курортний комплекс «Термал–стар»	Закарпатська обл., Ужгородський р-н, с. Нижнє Солотвино	http://termal-star.com.ua/
22	Туристичний комплекс «Богольвар»	Закарпатська обл., Ужгородський р-н, с. Анталовці, вул. Миру, 17а	http://bogolvar.com
23	Спа-готель «Reikartz Поляна»	вул. Жовтнева, 25, Поляна, Свалявський р-н, Закарпатська обл.	Не виявлено
24	Заміський готельно-ресторанний компл. «SPA»	Київська обл., с-ще Ворзель, вул. Горького, 24	http://www.spa-center.kiev.ua/
25	Готельний комплекс «Пуща лісова»	Київська обл. с. Мощун, вул. Лісова, 1	http://www.hotelpanukraine.com/
26	Буймерівка Аюрведа Сосновий & SPA-курорт	Сумська обл., Охтирський р-н, с. Буймерівка, вул. Косіора, 1а	http://ru.buymerovka.org.ua/
27	Курорт «Форест Парк»	Донецька обл., Волновахський р-н, смт. Комсомольське, вул. Сонячна, 20	http://forestpark.ua

З 26 готельних комплексів (чи спа-курортів), які при проведенні дослідження вдалося виявити, переважна більшість знаходиться в Криму (позиції 1 – 9) та Одесі (позиції 10 – 13). Значна кількість закладів подібного типу є у Львівській області (позиції 14 – 17) та на Закарпатті (позиції 18 – 23).

Нажаль, рекламні матеріали, вміщені в мережі Інтернет, даючи вичерпну інформацію про пропозиції готелів та мереж, залишають для

дослідників відкритим питання про попит на ринку СПА та веллнесс індустрії України серед співгромадян та іноземних туристів.

Отже, за кількістю СПА-готельних комплексів слід виділити АР Крим, Одеську, Львівську та Закарпатську області. Згадані регіони мають потужні природні, соціально-економічні та історичні передумови виникнення й функціонування курортів. Мережа закладів санаторно-курортного типу формувалася тут протягом століть, переживаючи зміни соціально-політичного устрою та форм власності. Реагуючи на сучасні світові тенденції збільшення попиту на якісні програми лікувально-оздоровчого характеру з позитивним естетичним ефектом, відповідні заклади запроваджують новий спектр послуг, які б відповідали цим тенденціям. Крім цього, виникають поліфункціональні заклади нового типу.

Також ми виділили Київську область, як конкуруючий чи перспективний регіон, оскільки в столиці завжди спостерігалась певна концентрація заможних громадян а також іноземців, що перебувають тут тимчасово, з бажанням та можливостями платити за комфортний відпочинок та експрес-оздоровлення, покращення зовнішнього вигляду протягом короткого терміну. Це дало поштовх до появи низки закладів готельного типу, які окрім послуг розміщення та харчування надають також комплекс спа-процедур. Однак, усі заклади досліджуваного типу є, швидше, рекреаційними установами, ніж туристичними, бо прицільно не орієнтуються на тривалий відпочинок оздоровлення чи лікування відвідувачів з інших регіонів України (або інших країн).

Це ж можна сказати про заклади розміщення Донецької, Харківської, Дніпропетровської областей, у яких темпи розвитку готельного господарства досить високі, про що свідчать дані статистики [23, 24].

Безумовно, що в інших регіонах України на вимогу часу з'являються заклади подібного типу, але тенденції їх появи не є визначальними для туристичної галузі.

Серед решти найкращі перспективи до розвитку закладів розміщення зі спа мають регіони з можливістю організації пляжно-купального відпочинку.

Інформація сайтів була підґрунтям для вивчення та узагальнення окремих випадків, які є показовими для спа та формують новітні тенденції розвитку лікувально-оздоровчого туризму. Особливо слід відзначити пропозиції комплексів «Пальміра палас» (Ялта) та «Rixos Прикарпаття» (Трускавець) – закладів, що позиціонують себе, як спа-курорти європейського рівня; «Геліопарк» – прикладу розгортання готельної мережі; спа-готелю «Унгварґській» (Ужгород) – першого в Україні закладу, що має *етно-велнесс* спеціалізацію та спа-готелю «Grand Marine» (Одеса), представника нового покоління лікувально-оздоровчих комплексів. Слід зазначити, що інші готельні комплекси, що позиціонують себе як спа, також пропонують відвідувачам надзвичайно широкі можливості для відпочинку, оздоровлення та для проведення ділових і

бізнес заходів. Їх можливості часто викликають подив, захоплення та неодмінне бажання стати клієнтом закладу.

23 березня в день відкриття традиційної міжнародної туристичної виставки UITT 2011 Рада з туризму та курортів оприлюднила рейтинг 100 кращих готелів України 2011 року

Регіони лідери за кількістю номінацій – Київ, Львівська область, Крим і Одеса. За ними слідує Закарпаття. В інших регіонах країни, наприклад, у Житомирській, Луганській, Миколаївській, Херсонській та Чернігівській областях до списку потрапило лише по одному готелю [5]. Повний перелік по областях можна знайти в Мережі.

Отже, бачимо, що перспективні, на наш погляд регіони для розвитку спа-лікувального туризму посідають також позиції лідерів у рейтингу кращих готелів України. Безумовно, наявність оздоровчого сервісу – спа та велнес продуктів – відіграли не останню роль у цьому процесі.

Сьогодні багато фахівців туристичного та готельного бізнесу вважають, що готель без наявності спа – це гроші, витрачені клієнтом на оренду житла. Наявність високо-конкурентного спа-сервісу очевидно свідчить про рівень готельного закладу, в недалекому майбутньому визначатиме його зірко вість.

Загальна (офіційна) статистика традиційних санаторно-курортних закладів та закладів розміщення в розрізі визначених регіонів дає можливість їх порівняння за кількома основними показниками, які частково характеризують пропозицію та, що важливо, попит на ринку лікувально-оздоровчого туризму. У поданих нижче таблицях приводяться вибіркові дані [за 23, 24].

Кількість та мережа санаторно-курортних закладів у цих областях склалась ще за радянських часів і відтоді суттєво не змінювалась. Очевидно, що переважна більшість закладів санаторно-курортного комплексу цих областей є закладами спа-лікувально-оздоровчого туризму, оскільки тут в якості основного компоненту використовується вода, а відокремити заклади зі спа-зоною без детального обстеження чи опитування практично неможливо.

Окремі санаторно-курортні заклади вже позиціонують себе як Medical SPA курорти (ВАТ пансіонат «Море», Алушта), чи санаторії зі спа- чи велнес-центрами (ПП «Лікувально-діагностичний центр «Юрміно», Саки). Проте частка таких закладів у загальній пропозиції санаторно-курортного комплексу України невисока.

Крим є лідером серед українських регіонів за кількістю місць у санаторно-курортних закладах – 120,32 тис. Тобто 27 % лішко-місць українських оздоровниць знаходиться саме тут. Всього у Криму знаходиться 547 санаторно-курортних (оздоровчих) закладів. За цим показником автономія є лідером серед регіонів держави. Найближчим конкурентом є Одеська область, де знаходиться 424 заклади (14,1 %) (таблиці 1, 2).

Таблиця 2

Окремі характеристики санаторно-курортних та готельних закладів розміщення, що відображають пропозиції надання послуг лікувально-оздоровчого характеру по досліджуваним регіонам [за 23, 24]

Область	Кількість закладів розміщення		Кількість ліжок-місць у санаторно-курортних закладах тривалого перебування, 2010	Місткість закладів готельного типу, 2009		Середньооблікова кількість штатних працівників у санаторно-курортних закладах, 2010	Загальна кількість закладів ресторанного господарства, од., 2009
	Санаторно-курортних тривалого перебування, 2010	Готельного типу, 2009		одноразова	середня		
АР Крим	547	96	120320	15324	160	37080	1468
Одеська	424	80	52720	7541	94	8129	1037
Львівська	102	155	18263	11364	73	9693	177
Закарпатська	62	39	6614	5554	80	3054	556
Київська	80	47	11552	4067	87	2455	849
Україна	2982	1684	446323	174398	104	106 656	9825

Таблиця 3

Окремі показники діяльності санаторно-курортних та готельних закладів розміщення, що відображають попит на послуги лікувально-оздоровчого характеру по досліджуваним регіонам [за 23, 24]

Область	Кількість оздоровлених, 2009- 2010			Усі оздоровлені провели днів, 2009 - 2010		Кількість осіб, що проживали у закладах готельного типу, 2009-2010	Показники завантаженості у готелях, 2008
	Всього в санаторно-курортних закладах	Іноземні громадяни у протягом тривалого часу	На 1 тис осіб населення регіону	Всього у закладах тривалого перебування	В середньому		
АР Крим	888885	254264	4542	11513195	13,0	292620	0,29
Одеська	266699	60228	1121	3305061	12,4	213717	0,23
Львівська	232294	34728	918	3514937	15,3	292682	0,26
Закарпатська	82212	2808	662	1030015	12,5	104399	0,21
Київська	51235	9	299	921651	18,0	124439	-

Україна	1718922	396165	652	38202291	12,8	3622152	-
---------	---------	--------	-----	----------	------	---------	---

Висновки Очевидно, що подальше ускладнення геопросторової організації мережі спа-готельно-рекреаційних комплексів в Україні неминуче. В недалекому майбутньому прогнозується поява нових регіональних спа-центрів, спа-салонів і спа-готелів у містах та областях України. Найбільш швидкими темпами напрямом розвиватиметься саме в регіонах традиційного санаторно-курортного відпочинку бальнеологічного та таласо- профілів. Урізноманітнення спектру послуг, що надаються установами санаторно-курортного типу через запровадження додаткових можливостей, переважно у спа-секторі, орієнтованих на комфортне оздоровлення відпочиваючих – джерело додаткових фінансових надходжень для будь-якого лікувально-оздоровчого закладу.

1. Athena H. N. Mak, Kevin K. F. Wong and Richard C. Y. Chang. *Health or Self-indulgence? The Motivations and Characteristics of Spa-goers*// *International Journal of Tourism Research* 11, 185–199 (2009)// Published online 9 December 2008 in Wiley InterScience: 185 – 199 // <http://onlinelibrary.wiley.com/DOI/10.1002/jtr.703/pdf>
2. *Consumer Shopping Habits for Wellness and Environmentally Consious Lifestyles Study (Insights for Health, Beauty and Wellness)*, publicized on Septemnber 12, 2009 by Hartman Group // <http://web.pacific.edu/Documents/school-pharmacy/acrobat/Consumer%20Shopping%20Habits%20for%20Wellness%20-%20Presentation.pdf>.
3. *Expedia.de Zukunftsstudie „Reisetrends 2019»* // <http://press.expedia.de/studien-und-trends/reisetrends-2019.aspx>
4. *Global Consumer Study* // <http://www.experienceispa.com/education-resources/publications-courses-studies/consumer-research/>
5. <http://prohotelia.com.ua/2011/03/100-best-hotels-in-ukraine-2/>
6. <http://www.globalspasummit.org/2009/resources/2007-Global-Spa-Economy-Report.php>
7. <http://www.globalspasummit.org/index.php/spa-industry-resource/associations/> // Перелік об'єднань та асоціацій у світовій СПА-індустрії
8. <http://www.rich-life.ru/mini-putivnik.php>
9. http://www.spaua.org/press_center/news/2011/march/31/123.html
10. *ILIS – Innovations and Learning in Spa Management project (2008-2010)* // <http://www.ilisproject.eu/>
11. Pollock A., Williams P., 2000. *Health tourism trends: closing the gap between heath care and tourism*. In: Gartner, W.C., Lime, D.W. (Eds.), *Trends in Outdoor Recreation, Leisure and Tourism*. CABI, Wallingford, pp. 165 – 174
12. Ross K. *Health tourism: An overview*. *HSMIA Marketing Review*, 2001, pp. 20-26 // <http://www.hospitalitynet.org/news/154000320/4010521.html>
13. *Spas and the Global Wellness Market: Synergies & Opportunities May 2010* // http://www.globalspasummit.org/images/stories/pdf/gss_sri_spasandwellnessreport_rev_82010.pdf
14. *Survey on the attitudes of Europeans towards tourism Analytical report* // http://ec.europa.eu/public_opinion/flash/fl_258_en.pdf
15. *Survey on the attitudes of Europeans towards tourism, Flash Eurobarometer* // http://ec.europa.eu/public_opinion/flash/fl_291_en.pdf
16. *The Global SPA Economy 2007, Global Spa Summit* // <http://www.globalspasummit.org/2009/resources/2007-Global-Spa-Economy-Report.php>
17. *Top 10 Global Spa Trends to Watch in 2011* // http://www.spafinder.co.uk/about/press_release.jsp?relId=212
18. Вивчення потенційних ринків для СПА-лікувального туристичного сектору Криму: Звіт в рамках проекту «Локальні інвестиції та національна конкурентоспроможність». – 2010. – 110 с.
19. Вільна Інтернет-енциклопедія Вікіпедія / <http://uk.wikipedia.org/wiki/СПА>
20. Ковальов-Случевський/ http://www.kkovalev.ru/SPA_1.htm

21. Михайло Рутинський. Інновації на ринку рекреаційних закладів: поява і розвиток СПА-курортів//Географія і туризм: європейський досвід. – Матеріали III міжнародної наукової конференції. – Львів: жовтень, 2009. – С. 150 – 153
22. Рутинський. Сра-курорт як інноваційний тип рекреаційних закладів і суспільно-географічні тенденції розбудови мережі сра- курортів у Західному регіоні України //http://www.nbuv.gov.ua/portal/natural/vlnu/Mv/2008_24/45.pdf
23. Санаторно-курортне лікування, організований відпочинок та туризм в автономній республіці Крим у 2009/10 році: Статистичний збірник /За редакцією Н.О. Полонської. – Сімферополь: Головне управління статистики в Автономній Республіці Крим, 2010. – 156 с.
24. Санаторно-курортне лікування, організований відпочинок та туризм в Україні у 2009/10 році: Статистичний бюлетень. – Київ: Державний комітет статистики України, 2011. – 99 с.
25. Словник Вебстера/ http://mw2.merriam-webster.com/medical/spa.
26. СПА-готель// http://www.otpusk.com/articles/333.html
27. СПА-технології у курортології та лікувальному туризмі: стан та перспективи розвитку в Україні//http://www.sankurort.com.ua/uk/4/22/31/